

Leszek Sobol

Współczesne oblicze zamku w Tęczynie

Spośród wielu zamków Jury Krakowsko-Częstochowskiej zamek w Tęczynie, położony nieopodal Krzeszowic, we wsi Rudno, wpisany w krajobraz lesistego wniesienia tzw. Pasma Garbu Tęczyńskiego (403 m n.p.m.) w XVI i XVII w. należał do rzędu najprzedniejszych zamków małopolskich tak pod względem architektury go tworzącej, jak i prestiżu rodziny nim władającej.

Zaprezentowany plan zamku z 1655 r. sporządzony przez E.J. Dahiberga († 1703) – generalnego kwatermistrza wojsk szwedzkich, najlepiej prezentuje całość zrealizowanego na przełomie XVI i XVII w. założenia przestrzenno-architektonicznego zamku (patrz rys. 5). Obecnie, choć cały w ruinie, w którą systematycznie popadał przez stulecia, od czasów jego totalnego zniszczenia przez Szwedów w 1656 r.¹, nadal wśród zwiedzających go wzbudza swą majestatyczną i malowniczą sylwetką zachwyty i uznanie.

I

Niepowtarzalność zamku tęczyńskiego przejawia się przede wszystkim w logice założenia przestrzennego i niezwyklej czytelności układu funkcjonalno-obronnego rozbudowywanego i przebudowywanego przez stulecia.

Ostatnia przebudowa zamku dokonana przez Jana Tęczyńskiego w latach 1570-1593 nadała zamkowi charakter klasycznej architektury renesansowej, której ślady do dzisiaj w wielu partiach ruiny zamkowej są jeszcze czytelne.

Nie ulega wątpliwości, iż ta ostatnia przebudowa zamku z końca XVI w. miała za zadanie podkreślić rangę rodu Tęczyńskich w ówczesnej Rzeczypospolitej (zamek był ich siedzibą rodową), jak również umożliwić pełnienie funkcji centrum administracyjnego ich dóbr i włości. Obecnie stan techniczny ruin zamku w Rudnie jest zatrważający. Ruiny zamkowe pomimo wykonanych w przeszłości fragmentarycznych lecz metodycznie nieskoordynowanych prac zabezpieczających (patrz fot. 2, 3 i 4) – ulegają z roku na rok postępującej degradacji i sprawiają wrażenie jakby zapomnianych i opuszczonych. Zamek w Tęczynie w ubiegłym stuleciu kilkakrotnie poddawany był zabiegom zabezpieczającym przed destrukcją poszczególnych partii murów, począwszy od 1912/1913 i później po 1949 r.² W ostatnim dziesięcioleciu badania naukowe o zamku i inwentaryzacyjne na zamku prowadziło wielu badaczy (m.in. T. Małkowska-Holzerowa), którzy swymi badaniami uszczegółowili rozwój historyczny poszczególnych elementów funkcjonalnych zamku³.

W tym miejscu należy zaznaczyć, iż obecna wiedza o zamku w Tęczynie nadal jest niepełna i niekompletna, w wielu przypadkach niemożliwa do naukowego zweryfikowania. Przyczyna takiego stanu rzeczy tkwi w braku od-

powiednich funduszy dla sfinansowania kompleksowych i metodycznych prac badawczych: architektonicznych, archeologicznych, geologicznych i statycznych tak samego zamku, jak i jego bezpośredniego otoczenia. Wyniki tych badań niewątpliwie uaktualniłyby stan wiedzy o zamku, wzbogacając ją o nowe odkrycia i fakty archeologiczno-historyczne umożliwiające uściślenia czasowe datowania poszczególnych faz rozwojowych zamku w Tęczynie.

Po drugie – wyniki tych badań umożliwiłyby sformułowanie wytycznych konserwatorskich i programowo-użytkowych do przyszłej rewitalizacji zamku. Zatem wykonanie ww. prac i robót konserwatorskich na zamku jest obecnie **konieczne i pilne**, gdyż każdy kolejny rok pozostawionej bez opieki ruinie przynosi niepowetowane straty tak w tkance murów, jak i pozostałym jeszcze we fragmentach detalu architektonicznym.

II

Podsumujmy zatem w formie syntetycznej, co wiemy obecnie lub czego się domyślamy o zamku w Tęczynie, jego powstaniu, fazach rozbudowy i przebudowy, w świetle wyników dotychczasowych badań, oraz zgromadzonego materiału historycznego.

A. Ważniejsze dane historyczne dot. zamku (wg Bogdana Guerguina i Janusza Kurtyki)

1. Kasztelan krakowski Nawój z Morawicy († 1331) w pocz. XIV w. lokuje na Wzgórzu Tęczyńskim swój zamek; według tradycji istniało już w tym miejscu prastare grodzisko.
2. Syn Nawoja Andrzej noszący już nazwisko Tęczyński († 1368) – ok. 1350 r. rozbudowuje zamek w stylu gotyckim.
3. Jan Tęczyński († 1405), syn Andrzeja, późniejszy kasztelan krakowski, doradca Królowej Jadwigi, przebudowuje zamek nadal w stylu gotyckim.
4. W l. 1405-1422 zamkiem władają synowie Jana – Andrzej († ok. 1412) i Nawój z Tęczyna i Morawicy († 1422).
5. W l. 1422-1470 potomkowie Andrzeja (pkt 4) władają zamkiem, tj. późniejszy wojewoda krakowski († 1470) i Andrzej, starosta rabsztyński († 16.07.1461, zabity przez mieszczan krakowskich w krążgankach kościoła oo. Franciszkanów w Krakowie).
6. Po ok. 1470 r. do 1553 r. zamkiem, będącym już siedzibą rodową i centrum latyfundiów Tęczyńskich, włada kolejno liczna 21-osobowa linia rodu Tęczyńskich.
7. Kolejny właściciel Tęczyna – Jan Tęczyński († 1593) – starosta lubelski, stolnik dworu cesarskiego, w latach ok.

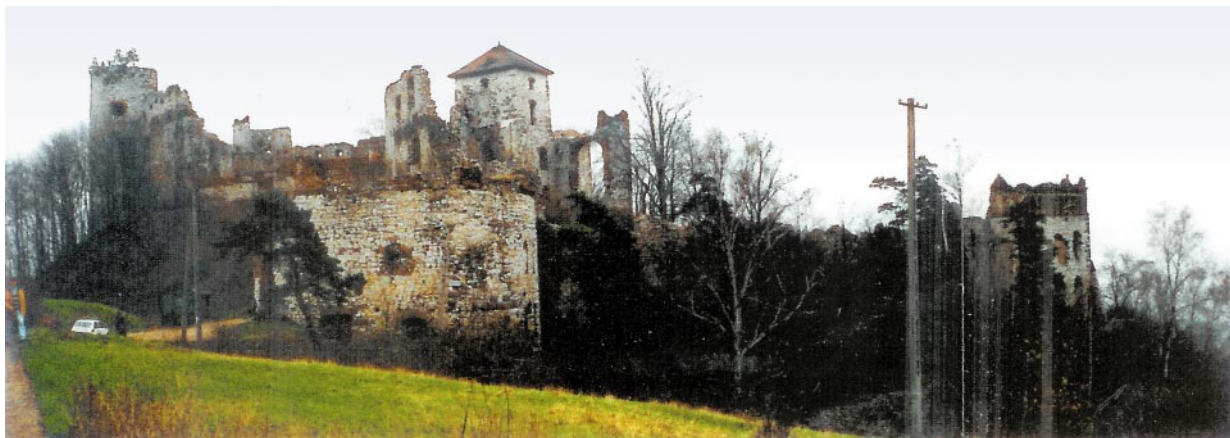
1570-1593 przebudowuje zamek w stylu renesansowym. Wzorem ideowym przebudowy jest architektura zamku na Wawelu.

8. Na Janie Magnusie z Tęczyna († 1637), ostatnim panu na Tęczynie, synu Andrzeja, który był bratem Jana († 1593), wygasa linia męska rodu.
9. W 1656 r. Szwedzi niszczą i dewastują zamek, a przed jego opuszczeniem – podpalają go.
10. Rodzina Opalińskich władająca zamkiem od 1638 r., po zniszczeniach zadanych zamkowi przez Szwedów, po 1656 r. opuszcza zamek na zawsze.

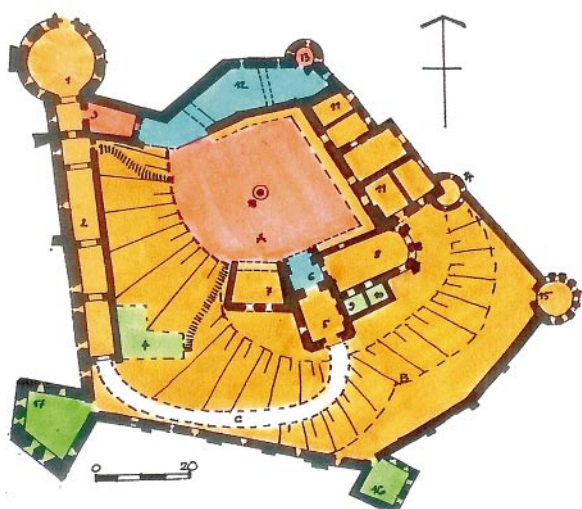
11. Zamek częściowo odbudowany przez Lubomirskich do ok. 1769 r. jest zamieszkały. Po 1769 r., tj. po opuszczeniu go przez ostatnich właścicieli (ponowny pożar), rozpoczęła się agonía zamku, popadającego systematycznie w ruinę. I w takim stanie znajduje się on nadal.

B. Fazy rozwoju zamku tęczyńskiego (wg stanu obecnej wiedzy o nim)⁴

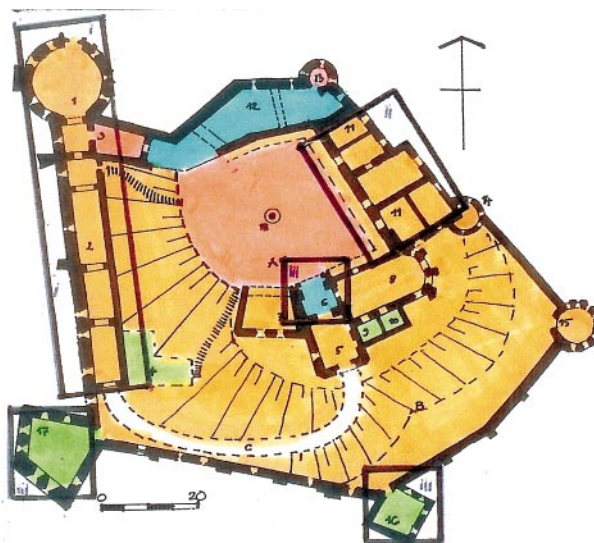
1. Faza I – Zamek gotycki XIV w. (górny) najprawdopodobniej zlokalizowany był w centralnej części wzgórza, zajmując obszar dzisiejszego dziedzińca wewnętrznego

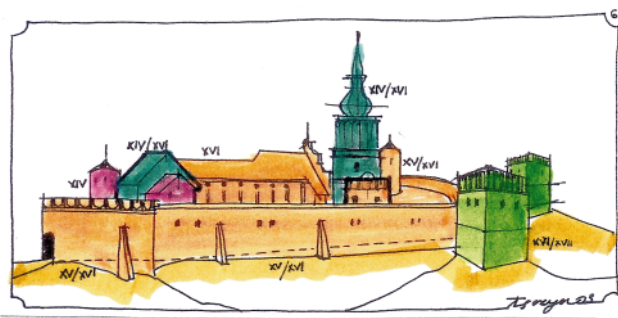
Fot. 1. Widok zamku w Tęczynie od strony północnej (fot. autora)

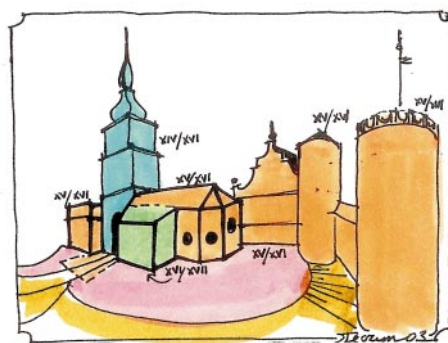
Rys. 1. Historyczny rozwój zespołu zamkowego (4 fazy)

Rys. 2. Zespół kubatur zamku proponowanych do rewitalizacji

Rys. 3. Widok zamku od strony zachodniej

Rys. 4. Widok zamku od strony południowo-wschodniej

i przyległych do niego zabudowań. Był prawdopodobnie założony na rzucie nieregularnego owalu (A, 18). W pn-zach. części zamku znajdowała się czworoboczna baszta (3) i most, w pn-wsch. części zamku okrągła wieża (13), tzw. Dorota. Faza ta oznaczona jest na planie **kolorem czerwonym**.

W późniejszym okresie ww. zabudowania gotyckie zostały wchłonięte przez zabudowę pochodzącą z okresu XIV/XVI w.

2. Faza II – Zabudowania pochodzące z okresu XIV/XVI w. to główna wieża bramna, tzw. Nawojowa (6), oraz istniejące do dzisiaj w części pn zamku dwukondygnacyjne fragmenty zabudowań mieszkalnych (12). Faza ta oznaczona jest **kolorem niebieskim**.
3. Faza III – Zabudowania z okresu XV/XVI w., czyli największej intensyfikacji robót budowlano-modernizacyjnych na zamku, to barbakan (1), z 5-przęsłową szczytą (2), podzamcze (B), przedramię wieży Nawojowej (5), budynek mieszkalny dla straży zamkowej (7), kaplica zamkowa z ośmioma oknami okrągłymi (8), okrągłe baszty (14, 15) oraz reprezentacyjne pomieszczenia zamku wraz z krużgankami i schodami zewnętrznymi (11). W skład reprezentacyjnych pomieszczeń zamku (wg inwentarza z 1773 r.) lokalizowanych we wschodniej części zamku wchodziło: 9 komnat rozlokowanych na dwu kondygnacjach oraz pomieszczenia pomocnicze, jak skarbiec czy ubikacje. Faza ta na planie zamku oznaczona jest **kolorem pomarańczowym**.
4. Faza IV – zabudowania pochodzące z okresu XVI/XVII w. to mury zamku dolnego zlokalizowane od strony pld. i pld.-wsch., dwie basteje (16, 17) i kuchnia zamkowa (4). Faza ta na planie zamku oznaczona jest **kolorem zielonym**. Załączony plan zamku ilustruje omówione fazy rozwoju zamku (patrz rys. 1).

III

Jak widać z powyższych, dotychczasowych ustaleń, wiedza historyczno-archeologiczna i architektoniczna pozostawia bardzo wiele do życzenia, jak również dotychczasowe rozpoznanie faz rozwojowych zamku tęczyńskiego oraz czasu ich trwania – np. faza 2 mieści się w przedziale prawie 200 lat! – są dalece **niewystarczające** do podjęcia metodycznych prac zarówno konserwatorsko-zabezpieczających, jak i tych dalej idących w kierunku klasycznej konserwatorskiej rewitalizacji ruiny zamkowej. Już prawie 100 lat temu pojawiła się pierwsza koncepcja ratowania zamku w Tęczynie w środowisku krakowskich konserwatorów zabytków.

Architekt Zygmunt Hendel przedstawił koncepcję pełnej odbudowy zamku⁵, rekonstruuując zamek w oparciu o wzory zaczerpnięte z renesansowej architektury zamku na Wawelu (patrz rys. 6).

Znacznie później arch. Z. Dmochowski⁶ w identycznym ujęciu perspektywicznym zaprezentował swoją koncepcję odbudowy – rekonstrukcji zamku tęczyńskiego. Jest ona w swym wyrazie prawie identyczna z koncepcją Hendla. Różni się od koncepcji Hendla tylko odmiennym potraktowaniem wykończenia zwieńczenia wieży Nawojowej (patrz rys. 7).

Obie zaprezentowane koncepcje pełnej odbudowy i rekonstrukcji zamku poparte są w znacznej mierze tylko fantazją artystyczną ich autorów, zatem mogą być jedynie traktowane jako „swobodne” kreacje konserwatorskie na temat zamku tęczyńskiego.

Ale również obie te koncepcje pokazują, jak silna była w środowisku konserwatorów zabytków idea ratowania

i ochrony zabytkowych ruin – narodowego dziedzictwa, łącznie z przywróceniem im wyglądu z okresu dawnej świetności, co prezentują powyższe przykłady. Współczesne doktryny konserwatorskie generalnie wykluczają koncepcję ochrony zabytku polegającą na jego rekonstrukcji – odbudowie, akceptują tę formę jego odnowy, która z jednej strony zabezpiecza go przed dalszą degradacją, zaś z drugiej strony przywraca go społeczeństwu do życia, w formie i kształcie „częściowo” **odtworzonego oryginału**.

Zatem te, tak żywe i popularne idee odbudowy zabytków, zrodzone w środowisku konserwatorów krakowskich na przełomie XIX i XX w., właśnie w tej nowej współczesnej formie odnowy zabytku, mają w dzisiejszych czasach, nawet w naszych realiach – szansę **urzęczywistnienia**, choć na początek tylko w formie opracowań i prac studyjnych.

W tym miejscu pragnę przywołać prekursorską, wykonaną wzorowo w latach 1960-1970 – klasyczną rewitalizację czternastowiecznego zamku biskupów krakowskich w Lipowcu, oddalonego od Tęczyny w linii prostej o 15 km⁷.

Zamek ten, popadający w ruinę jeszcze w latach 60. ubiegłego wieku, poddany został gruntownym i metodycznym badaniom naukowym. Wyniki tych prac pozwoliły na sformułowanie ostatecznych wniosków i wytycznych programowo-konserwatorskich przyszłej rewitalizacji ruiny zamkowej.

Główną zasadą konserwatorską, która kierowała tą rewitalizacją, było odtworzenie i wyeksponowanie architektoniczne historycznego **układu komunikacyjnego** zamku, tak pionowego, jak poziomego, z jednocześnie przeprowadzoną modelowo **klasyczną konserwacją** całej ruiny (podzamcze, zamek, komnaty). W tym przypadku czternastowieczny oryginał – zamek w Lipowcu, o losach nie mniej tragicznych od zamku w Tęczynie – dzięki tej rewitalizacji został przywrócony do życia, pełniąc rolę **dokumentu – świadectwa** naszej narodowej tożsamości i wiekowej tradycji.

Wydaje się, iż ta zasada, którą kierowano się przy konserwacji ruiny zamkowej w Lipowcu, a mieszcząca się w kanonach współczesnej konserwacji i ochrony zabytków – niewątpliwie może być wzorem metodycznym i ideowym dla analogicznych prac konserwatorskich na zamku w Tęczynie w przypadku ich podjęcia przez właściciela (opiekuna prawnego) zabytku.

Przyjmując za aksjomat, iż nasze zamki i warownie, niegdyś nasza duma, obecnie w większości w ruinie, są dokumentami, które historia wpisała w krajobraz naszego kraju – dokumentami materialnymi świadczącymi o naszych tradycjach i historii, utrzymywanie ich w „kondycji” umożliwiającej realizację tego „posłannictwa dziejowego” winno być jednym z podstawowych **obowiązków i nakazów obywatelskich**.

W przypadku zamku tęczyńskiego, w sytuacji w której doszłoby do podjęcia konkretnych i systematycznych działań związanych z jego rewitalizacją, zastosowanie metody i zasady ideowej konserwacji zabytku, sprawdzonej na zamku w Lipowcu i prawidłowej z punktu widzenia obowiązujących obecnie doktryn konserwatorskich – uważam że wszech miar za celowe i pożądane.

Niezależnie od badań historyczno-architektonicznych i geologiczno-archeologicznych, które niewątpliwie na zamku w Tęczynie trzeba będzie wykonać oraz ich wyników i wniosków końcowych, uzupełniających i wzbogacających naszą wiedzę w tym przedmiocie – główną zasadą konserwatorską rewitalizacji tego zamku winno być odtworzenie

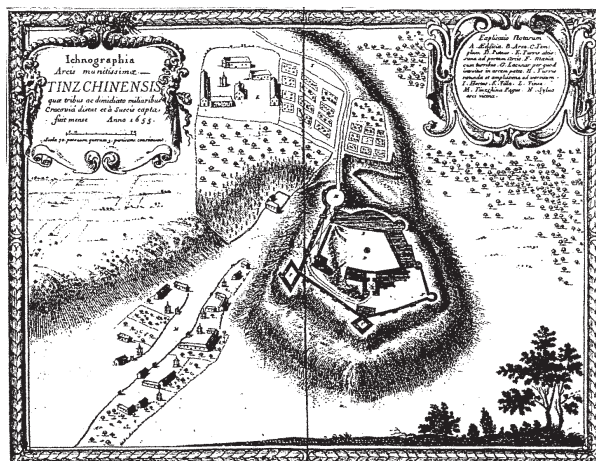
Fot. 2. Przykład „konserwacji” istniejącego muru obwodowego zamku (fot. autora)

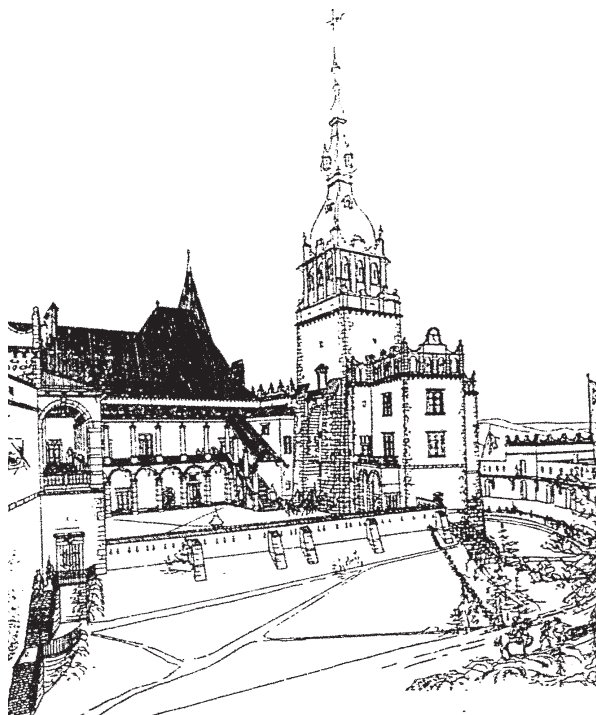
Fot. 3. Widok dawnej absydy kaplicy zamkowej w stanie obecnym (fot. autora)

Fot. 4. Widok wieży Nawojowej w stanie obecnym (fot. autora)

Rys. 5. Plan zamku z 1655 r. wg E.J. Dahlberga

Rys. 6. Szkic perspektywiczny A. Hendla – pierzeja zachodnia zamku

Rys. 7. Szkic perspektywiczny Z. Dmochowskiego – pierzeja zachodnia zamku

historycznego układu komunikacyjnego zamku (trakty poziome, schody, pochylnie?) wraz z wybranymi, zorganizowanymi wokół tego układu zespołami pomieszczeń (komnat).

W dniu dzisiejszym możemy wytypować co najmniej 3 takie zespoły kubatur zamku, które przy tak rozumianej zasadzie konserwacji zabytku, jaką zasugerowano powyżej – winny być przedmiotem strategicznych prac i badań studialnych, koncepcji, a później ich fizycznej rewitalizacji.

Pierwszy zespół kubatur objętych projektowaną rewitalizacją to główny trakt komunikacyjny – wjazdowy na teren zamku. Barbakan wraz z szczytą wjazdową na teren zamku (pn.-zach.) to element militarno-obronny rezydencji i zarazem element reprezentacyjny całego założenia (oznaczono go symbolem I).

Drugi zespół kubatur objętych projektowaną rewitalizacją, a będących istotą zamku – to zespół piętrowych zabudowań części mieszkalnej, zlokalizowany w części pn.-wsch. zamku. Sień wejściowa, wielka sala z 7 oknami, sala z 5 oknami, tzw. pokój krzywy, krużganki – to m.in. te pomieszczenia, które w szczególny sposób winny być wyeksponowane w tej rewitalizacji zabytku (oznaczono je symbolem II).

Trzeci zespół kubatur, integralnie związany z ww. dwoma zespołami – to niezwykle cenny architektonicznie bogaty w renesansowy detal zespół, obejmujący dwie basteje – zlokalizowane od południa, wraz z 5-kondygnacyjną czworoboczną wieżą wjazdową na dziedziniec zamku (oznaczony symbolem III).

Pozostałe części zamku, jak np. mury obwodowe, baszty, pozostałości murów części średniowiecznej – winny zostać podane kompleksowym zabiegom konserwatorsko-zabezpieczającym, w klasycznym rozumieniu tego terminu. Zaprezentowany powyżej program rewitalizacji zamku w wersji obejmującej swym zakresem rzeczowym właśnie te elementy zamku, a umownie zgrupowane w trzy zespoły kubaturowe, jest wg piszącego te słowa – wersją tzw. **minimum**, konieczną do zrealizowania (oczywiście w przypadku podjęcia kompleksowych i całościowych działań konserwatorsko-badawczych na obiekcie), aby przedmiotowy obiekt, przywrócony do życia, mógł rozpocząć pełnienie w społeczeństwie, nie tylko lokalnym – edukacyjnej funkcji świadka tradycji historycznych. Nieżyjący już wybitny polski historyk prof. Aleksander Gieysztor w jednej ze swoich wypowiedzi na temat ochrony i konserwacji zabytków stwierdził, że „**co nie jest autentyczne, nie znaczy, że jest niewiarygodne**” (*Zabytki w oczach historyka*, s. 161, wyd. TONZ 2000). Ta właśnie teza prof. Gieyszтора legła u podstaw konstrukcji logicznej przedstawionej powyżej koncepcji programu rewitalizacji zamku w Tęczynie. Zaprezentowany na rys. 3 w formie szkicowej program rewitalizacji zamku w tym widoku przedstawia zespół kubatur: barbakanu i tzw. szczyt wjazdowy wraz z widocznymi po prawej stronie szkicu dwiema renesansowymi bastejami. Na drugim planie tego szkicu widoczny jest zespół kubatur zabudowań mieszkalnych zamku, które jak i te wymienione powyżej, winny być ze względów historyczno-architektonicznych poddane pełnej rewitalizacji (rekonstrukcji). Podstawą merytoryczną do ich wkomponowania w całościowy kontekst przedstawionej rewitalizacji zespołu zam-

kowego jest archiwalny szkic perspektywiczny arch. A. Hendla (patrz rys. 6).

Następny szkic koncepcji (rys. 4) przedstawia propozycję rewitalizacji zamku oglądanego od strony pld.-wsch. Dominantę w tym widoku stanowi wieża wjazdowa prowadząca na dziedziniec zamku oraz widok bocznej renesansowej elewacji reprezentacyjnych zabudowań mieszkalnych zamku. Na szkicu widoczna jest również kaplica zamkowa z owalnymi otworami okiennymi i dobudowane do niej w późniejszym czasie pomieszczenia zakrystii i chóru. Natomiast po lewej stronie wieży widoczny jest budynek mieszkalny straży zamkowej. Po prawej stronie zabudowań mieszkalnych zamku widoczne są dwie wieże obronne, które łączy mur obwodowy. Te kubatury w tej koncepcji winny być poddane pełnej konserwacji w klasycznym znaczeniu tego terminu.

Budynek straży zamkowej, jak i kaplicę z zakrystią ze względu na kompletne zniszczenie proponuje się „zaznaczyć” w kontekście całości rewitalizacji zamku formami strukturalno-przestrzennymi, obrazującymi ich historyczną wielkość i lokalizację. Sądzę, iż również takimi samymi środkami technicznymi jak powyżej winno się zmaterializować kubatury północnej części zamku.

Na zakończenie chciałbym stwierdzić, iż mam pełną świadomość, że zaprezentowana tutaj w takiej formie i treści szkicowa koncepcja rewitalizacji zamku Tęczyn nie wyczerpuje i nie rozwiązuje wszystkich istotnych problemów związanych z historią losów oraz etapów jego rozwoju, ale też i nie taka jest jej rola i cel. Powyższy tekst jest świadomym wyzwaniem, skierowanym do wszystkich, którym są drogie losy tego wspaniałego, a zarazem zrujnowanego zamku, jest przyczynkiem (mam nadzieję) do podjęcia zdecydowanych działań, tak w sferze badawczej, jak i konserwatorskiej. Jest również wyzwaniem dla sponsorów – miłośników dawnej sztuki, w tym militarnej, bez których niemożliwe jest zrewitalizowanie tego obiektu w takiej czy innej formie architektonicznej czy konwencji konserwatorskiej, aby zamek jako składnik naszego narodowego dziedzictwa mógł cieszyć i uczyć nas współcześnie żyjących bogactwa naszej historii, a przyszłym pokoleniom dawać świadectwo o naszej kulturze i o nas samych.

Literatura (wybrane pozycje)

- *Latyfundium Tęczyńskie*, J. Kurtyka, Księgarnia Akademicka, 1999, str. 73-86.
- *Ogrody Polskie*, G. Ciołek, Arkady, 1978, str. 38.
- *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, T. Chrzanowski, M. Komeciki, Wyd. Literackie, Kraków 1982 r., str. 211-213, 75.
- *Zamki w Polsce*, B. Guerguin, Arkady, 1984, str. 308-310.

¹ *Latyfundium tęczyńskie*, J. Kurtyka, wyd. Ks. Akademicka 1999, s. 74.

² *Zamki w Polsce*, B. Guerguin, wyd. Arkady 1984, s. 303.

³ *Latyfundium tęczyńskie*, J. Kurtyka, wyd. Ks. Akademicka 1999, s. 82.

⁴ tamże.

⁵ tamże, s. 83.

⁶ „Spotkania z Zabytkami”, nr 3/85, s. 54.

⁷ *Zamki w Polsce*, B. Guerguin, wyd. Arkady 1984, s. 199.